

ETNOGRAFIYA

ФРАНЦ БОАС ВА ТАРИХИЙЛИК МАКТАБИ

Барно Мамажоновна Убайдуллаева,

Ўзбекистон Миллий университети “Антропология ва этнология” кафедраси доценти,
тарих фанлари доктори
UDK: 94(575.1).<https://orcid.org/0009-0008-4597-231X>

Аннотация: Мақолада машҳур олим Франц Боаснинг фаолияти ва асосий асарлари ҳақида умумий маълумотлар келтирилган. Шунингдек, унинг маданий релятивизм, тарихийлик ҳамда антирасизмга оид назариялари бўйича қарашлари таҳлил қилинган. Бундан ташқари, тарихийлик мактабининг асосий ғоялари баён этилган.

Калит сўзлар: халқ, этнология, маданият, Америка, релятивизм, назария, антропология, тарихий.

Аннотация: В статье представлен обзор деятельности и основных работ известного ученого Франца Боаса, а также проанализированы его ключевые идеи в области культурного релятивизма, историзма и антирасистских теориях. Кроме того, представлен обзор основных направлений американской исторической школы.

Ключевые слова: народ, этнология, культура, Америка, релятивизм, теория, антропология, исторический.

Annotation: The article provides an overview of the activities and main works of the famous scientist Franz Boas, and also analyzes his key ideas in the field of cultural relativism, historicism and anti-racist theories. In addition, an overview of the main directions of the American historical school is presented.

Key words: folk, ethnology, culture, America, relativism, theory, anthropology, historical.

Маълумки, 1890-йилларга қадар АҚШда этнология фани эволюцион йўналишда ривожланган. Аммо XIX асрнинг сўнгги ўн йиллигида Америка

этнологиясида атоқли олим ва жамоат арбоби Франц Боас асос солган янги йўналиш вужудга келди. Ушбу янги мактаб Боас мактаби ёки тарихий этнология мактаби, деб аталади. Янги илмий йўналишнинг пайдо бўлиши этнологияга оид назарияларнинг инқироз ҳолати билан боғлиқ бўлиб, баъзи олимлар ҳукмрон парадигмаларни рад этиб, турли халқлар ҳаётни ўрганишга мутлақо янги ёндашувларни таклиф қилишди [14].

Этнологиянинг вазифаларини қайта кўриб чиқишнинг асосий ташаббускорларидан бири бўлган Боас барча анъанавий этнология мактабларини (эволюционизм, диффузионизм, функционализм) етарлича универсал эмаслиги ва бундан ташқари - нотўғри хулосаларга олиб келади, деб рад этади ва этнологияни бутунлай янгидан яратишни таклиф қилди. Унинг ғояси этнографик маълумотларни тўплашни бошидан бошлаш, сўнгра улар асосида умумий хулосаларни чиқариш, аста-секин янги усуллар ва янги назарияларни ишлаб чиқиш эди.

Франц Ури Боас (1958-1942) Германиянинг Вестфалия вилоятидаги Минден шаҳрида туғилган. Унинг оиласи яхудий бўлиб, либерал мафкуралар билан танилган ва мустақил фикрлашни рағбатлантиришга мойил кишилар эди. Боас оилада ёшлигидан китобни қадрлашга ўргатилган, унинг қизиқиш доираси жуда кенг, табиий фанларнинг барчаси уни қизиқтирар ва маданиятни ўрганшга ҳам бефарқ эмасди. У Гейделберг, Бонн ва Кил университетларида табиий ва аниқ фанлар, жумладан география, математика ва

физика фанларини ўрганди ва 1881 йилда у сув рангини идрок этишни аниқлайдиган физик параметрлар бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Боас бир йиллик армиядан сўнг, 1883 йилда Канаданинг шимолий қирғоғидаги Баффин оролига саёҳат қилади. Оролда яшовчи маҳаллий халқларнинг тили ва маданияти олимни шунчалик ҳайратда қолдирдики, уларни жиддий ўрганишни бошлади ва бир йил Баффин оролида ўтказди. 1888 йилда эса ўзининг тадқиқот натижаларига асосидаги, ва этнология соҳадаги илмий фаолиятининг бошланиши бўлган "Марказий эскимослар" асарини нашр этди[4].

Шу тариқа олим табиий дунёни эмас, балки одамлар ва маданиятни ўрганишга ўтиб, илмий фаолияти йўналишини ўзгартирди. Боас ўша пайтдаги ҳукмрон қарашлардан фарқли ўларок, ўзининг дала ишлари орқали барча жамиятлар маданияти тенг эканлигига ишонди. У ўша давр тилига кўра "ёввойи" ёки "ибтидоий" ва "маданиятли" ҳисобланган жамиятлар ўртасида туб тафовутлар борлиги ҳақидаги даъвога қарши чиқди. Боас учун барча инсон гуруҳлари принципиал жиҳатдан тенг эди. Унинг фикрича, бу халқларни фақат ўз маданий контекстида тушуниш, англаш керак эди [1].

Боас 1893 йилги Бутунжаҳон Колумбия кўرғазмаси ёки Кристофер Колумбнинг Америкага келишининг 400 йиллигига бағишланган Чикаго Жаҳон кўрғазмасининг маданий экспонатлари билан яқиндан ҳамкорлик қилди. Бу жуда катта иш эди ва унинг тадқиқот гуруҳлари томонидан тўпланган материалларнинг аксарияти Боас Колумбия кўрғазмасидан кейин бир мунча вақт ишлаган Чикагодаги дала музейи коллекциясининг асосини ташкил этди.

Боас шундан сўнг Нью – Йоркка келди ва дастлаб Америка табиий тарих музейи куратори вазифасида ишлади. У музей шароитида халқларнинг кундалик турмуши нусхалари сахналарини тайёрлаш бўйича ғоя муаллифларидан бири эди. 1890 йилда музейда ташкил этилган

Шимолий –Ғарбий соҳил кўрғазма залини яратиш ва очиш ҳамда унга оид тадқиқотлар ўтказишда асосий рол ўйнади. Бу кўрғазма зали Шимолий Американинг туб халқлари ҳаёти ва маданиятига бағишланган бўлиб, олим ушбу музейда 1905 йилга қадар фаолият олиб борди.

Боас 1899 йилда Колумбия университетида уч йиллик ўқитувчилик фаолиятдан сўнг биринчи антропология профессори бўлди. У университетнинг антропология кафедрасини ташкил этишда муҳим рол ўйнади ва бу кафедранинг биринчи фалсафа доктори бўлди.

Олимнинг машҳур асарлари: «Ибтидоий одамнинг онги» (1911), «Америкалик хиндуларнинг тиллари бўйича маълумотнома» (1911), «Антропология ва замонавий ҳаёт» (1928), «Ирқ тил ва маданият» (1940) кабилардир.

Хусусан "Ибтидоий одамнинг онги" («The Mind of Primitive Man») асари 1911 йилда нашр этилган бўлиб, 1926 йилда рус тилига таржима қилинган. Мазкур асар Америка халқларининг турли ирқлари ва халқларининг менталитети, ақл-заковати, маданияти турларини ўрганишнинг энг йирик йўналишларидан бири – тарихий этнология мактабига асос солди, ҳамда антропология, тил ва маданият фалсафаси, диншунослик, тилшунослик каби билимларга оид қатор соҳаларнинг назарий жиҳатдан шакллантиришга катта ҳисса қўшган[2. С. 146].

Ушбу асарнинг асосий ғояси ўша даврда фанда мавжуд бўлган ирқчилик назариялари, яъни, "оқ" ирқнинг ақлий, психофизиологик ва маданий устунлигини, шунингдек, замонавий европаликларнинг архаик маданиятни сақлаб қолган халқлар билан таққослаганда интеллектуал устуворлиги ҳақидаги ғояга қарши кескин қарама-қаршиликда шаклланган эди. Ирқчиликка қарши, этник ва маданий камситишларга қарши норозилик Боаснинг илмий позициясида муҳим ўрин тутди [13. С.132 – 133].

У "Ибтидоий одамнинг онги" асарида табиий фанлар методларини юқори баҳолаган ва улардан баъзиларини

гуманитар фанлар соҳасига экстраполяция² қилишга интилган. Олим биология ва анатомия маълумотларига асосланиб, ирқий гуруҳларнинг физиологик хусусиятлари (масалан, энса суякнинг шакли) ва миясининг хусусиятлари (масалан, мия вазни) турли одамларнинг интеллектуал қобилиятлари ёки ҳиссий стандартлари билан турли одамларнинг интеллектуал қобилиятлари ёки ҳиссий стандартлари билан тўғридан-тўғри боғлиқ эмас, деган.

Боаснинг фикрича, на ирқ, на географик шароитлар инсон шахсини шакллантирувчи асосий омиллардан бири эмас. Этник маданият ва ижтимоий муҳит асосида тафаккур, ҳис-туйғулар ва хатти-ҳаракатлар шаклланади. Шу тарзда Боас ўз релятивистик ғояларни илгари сурди ва ахлоқий тушунчаларнинг бутун тизимини танқидий қайта кўриб чиқиш муаммосини қўйди ва тадқиқотчидан ўз маданиятига асосланган баҳолашдан озод бўлишини талаб қилди [16].

Биобарин, Боаснинг маданий релятивизм назариясида барча маданиятлар моҳиятан тенгдир, фақат ҳар бир маданиятни ўша маданият нуқтаи назаридан тушуниш керак. Олимнинг фикрича, икки маданиятни солиштириш, олма ва апелсинни солиштиришга ўхшайди, бу мевалар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун бу меваларни солиштириб бўлмайди. Демак, маданиятларга ҳам шундай ёндашиш керак эди. Бу маданиятлар ва маданий ёдгорликларни эволюцион тараққиёт босқичлари билан асослашга уринган ўша даврдаги эволюцион назарияга қарши ёндашув эди. Боаснинг назарида ҳеч қандай маданият бошқасидан кўра кўпроқ ёки камроқ ривожланган ёки тараққий этган эмас. Улар шунчаки бир-биридан бошқача. Худди шу ёндашувдан, Боас турли ирқий ёки этник гуруҳлар орасида айримлари бошқалардан кўра кўпроқ

ривожланган, деган қарашни рад ва ўша даврда ҳукмрон бўлган илмий ирқчиликка ҳам қарши чиқди.

Боас учун антропология турли халқлар маданияти ва тажрибаларини тадқиқ этадиган маданий антропология, археология, лингвистик антропология ва жисмоний антропологияни ўзида бирлаштирган яхлит бир соҳа эди.

Унинг фикрича, ирқий гуруҳлар ўртасидаги ўзига хос анатомик ва физиологик фарқлар (бош суяги шакли, бўйи, тери ранги ва бошқалар) атроф-муҳитнинг таъсири ва "тарихий воқеаларнинг умумий йўналиши" билан боғлиқ бўлиб, когнитив, ҳиссий ва иродавий қобилиятлар эса барча инсонлар учун умумий характерга эгадир [3].

Боас замонавий одамларнинг ва ривожланишнинг архаик босқичидаги халқларнинг психологик хусусиятларини таққослаб, улар ўртасида сезиларли фарқ йўқлигини таъкидлади. Боаснинг фикрича, "онгни ташкил топишида ... ақлий концентрацияни сақлаб туриш қобилияти, фикрлашнинг янги ғояларга очиклиги – бу барча муҳим интеллектуал фазилатлар принципаал жиҳатдан ўхшашдир; кузатувчилар томонидан аниқланган фарқлар бу фазилатларнинг моҳияти билан эмас, балки уларнинг намоён бўлиш шакллари билан боғлиқ" [6. С.60 – 61].

Ф.Боаснинг назарий қарашларини унинг қатор мақолаларида ҳам ўз аксини топган: "Этнология муаммолари" (1888), "Антропологияда киёсий методнинг чегаралари" (1896), "Антропология тарихи" (1904), "Этнология методлари" (1920), "Эволюция ёки диффузия" (1924), "Антропологияда тарих ва фан" (1936) ва бошқалар. Асосан шу асарлар асосида унинг методологик қарашларини баён этган.

Илмий фаолиятининг бошида Американинг шимоли-ғарбий қирғоғидаги қабилаларни ўрганар экан, Боас Морган ғоялари таъсирда эди, бироқ, унинг кейинги ишларида Франц Боас маданий эволюция назариясининг бир қатор қоидаларини шубҳа остига қўйган биринчи

² Экстраполяция – лотинча - extrā – ташқарида, ундан ташқари ва – polio – тўғирлаш, ўзгартириш маъносини беради.

анти-эволюциячи олимлардан бири сифатида танилган.

Ф.Боас, айниқса, эволюция назариясидаги “маданият тараққиёти доимо оддийдан мураккабга қараб боради”, деган фикрни кескин танқид қилди[10]. Бундан ташқари, у ўз асарларида бир хил ривожланиш босқичида бўлган барча тарихий маданиятларнинг ўхшашлиги ҳақидаги эволюционистик тезисни қайта-қайта шубҳа остига қўйди ва бир-биридан фарқ қилувчи этнографик ҳодисаларни солиштиришга йўл қўйиб бўлмаслигини таъкидлади[6. С.12]. Бироқ, Боас инсоният маданияти ривожланишининг умумий қонуниятларининг аҳамиятини, эволюция назариясининг ушбу асосий тамойилини ҳеч қачон бутунлай рад этмаган. У “инсоният маданияти ривожланишининг умумий қонуниятлари борлигини” тан олди, лекин уларнинг мавжудлигини фақат “индивидуал маданиятлар”ни ўрганиш орқали исботлаш мумкинлигини кўрсатди [7. С.517].

Бинобарин, барча халқлар деярли бир хил даражада мураккаб маданиятларга эга бўлиб, улар бир-биридан “пастки” ва “юқори” сифатида эмас, балки ривожланишнинг тарихий-географик хусусиятларига кўра ўзига хос ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади. Айнан шу хулоса, Боас томонидан илгари сурилган “маданий релятивизм” назариясига асос бўлди, десак хато бўлмайди.

Боас динлар ва мифологияларни ҳам шу назария асосида шарҳлади. У архаик эътиқодларнинг хусусиятларини ушбу эътиқод эгалари ўз ғояларини “маданиятли” одам учун ғайриоддий бўлган бундай ассоциациялар тизимида киритишлари билан изоҳлади.

Боас алоҳида маданиятларни ўрганишда тарихий методга амал қилишни таклиф қилди, бу унинг ёрдамида ўрганилаётган турли маданиятлар тарихини синчковлик билан тасвирлаб бериш ва “уч томонлама натижага эришиш имконини берди: биринчидан, у маданият элементларини шакллантирган ёки

ўзгартирган ташқи муҳитни очиб беради; иккинчидан, унинг психологик қиёфасини белгиловчи омилларни аниқлайди, учинчидан, тарихий алоқаларнинг таъсирини белгилайди[11. С.86].

Бошқача қилиб айтганда, Боас антропологларни ўзларининг услубий устуворликларини ўзгартиришга ва тарихий усулга мурожаат қилган ҳолда, тадқиқотларни реал фактлар билан асослашга чақирди. Бунинг учун “аниқ белгиланган географик ҳудудларда” ёки бошқа йўл билан “кичик географик ҳудудлар маданияти” да жойлашган ўзига хос маданиятларни ўрганиш керак. Шу билан бирга, антрополог қиёсий усулни камайтирмади, балки у “фақат ҳар бир алоҳида маданиятнинг барча ички алоқаларини ўрганишда олинган тарихий материал асосида кутилган натижаларга эриша олади” деб ҳисоблади [7. С.523].

Боаснинг мулоҳазаларидан кўриниб турибдики, Америка антропологияси фақат эмпирик асосга эга бўлган тарихий методни қўллаш орқали илмий асосга таянади. Шу муносабат билан Боас антропологияда фактларнинг асосий йиғувчилари – археологлар ва этнологларга алоҳида ўрин ажратди. Шунинг учун ҳам олим ўз шоғирдларидан экспедиция шароитида тавсиф усулини қўллашни талаб қилди. Дала кундаликларининг батафсил юритилиши экспедиция фаолиятининг муҳим натижаси бўлди. Олим ўзининг кейинги мақолаларидан бирида “Этнология усуллари”да америкалик антропологлар (гап Америка тарихий мактаби издошлари ҳақида кетмоқда Б.У.) асосан тарихий методга амал қилишларини таъкидлайди [14].

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Боас тадқиқотнинг тарихий усулини изчил ҳимоя қилган ҳолда нафақат эволюционизм, балки диффузионизмнинг соддалаштирилган ва схемалаштирилган ёндашувларига ҳам қарши чиқди. Агар олим ўзининг дастлабки асарларида аниқ жамиятларнинг ривожланишини тушунтириб, диффузионизм ғояларига

таянган бўлса, кейинчалик, у гарчи турли маданиятларнинг ўзаро алмашинув жараёнини рад этмаса-да, аммо аккумуляция ва диффузия маданиятни тушунишда калит бўла олмайди, деган хулосага келади [12, С. 98 – 99].

Олимнинг ўзи 1910-йилда диффузия назариясидан воз кечганини ва “маданият динамикаси, маданият интеграцияси ва шахс ва жамиятнинг ўзаро таъсири” муаммоларига ўтганини тан олди [9].

Боас маданий эволюциянинг моноистик тушунчасидан фарқли ўлароқ, маданиятлар эволюциясининг плюралистик назариясига амал қилди. У шундай ёзган эди: “Биз бир вақтда бирга мавжуд бўлган, аммо, бутунлай бир-биридан фарқ қилувчи, турли маданиятларни тан олишимиз биланок, ривожланишнинг ягона универсал чизиғи ҳақидаги гипотеза ўз ўрнини йўқотиши аниқ бўлади” [8. С.519].

Боасни инсоният цивилизациясининг мавҳум фалсафий тарихий муаммолари ҳам қизиқтирар эди ва у америкалик антропологлар цивилизация тарихининг фалсафий муаммолари билан шуғулланишда европалик ҳамкасбларидан кам эмаслигини таъкидлади [8. С.520]. Бироқ, амалда олим инсоният цивилизациясининг фалсафий муаммоларини қандайдир “формулалар” ёрдамида ҳал қилишни ўйламаган, балки маданий динамика жараёнларига устувор аҳамият бериб, алоҳида маданиятларни ўрганиш имконини берувчи плюралистик ёндашувни афзал кўрган.

Боаснинг фикрича, агар антрополог “кўз ўнгимизда содир бўлаётган жараёнларни тушунтириб бера олмаса”, “цивилизация ривожланишининг умумий муаммолари билан шуғулланиш”дан мантиқ йўқ [8. С. 521].

Боаснинг хулосалари шуни кўрсатдики, маданият тарихини қайта қуриш ўта эҳтиёткорликни талаб қилади. Унинг фикрича, маданият тарихини тиклашга уринишда тадқиқотчи беихтиёр билвосита далиллар билан қаноатланади ва у ёки бу этнографик маданиятнинг барча

босқичларини ибтидоий маданиятнинг айрим рудиментларига мос келиши ҳақидаги асоссиз хулосага келади. Ташқи кўринишидан бир-бирига ўхшаш маданий ҳодисалар турли хил келиб чиқиши ва турли функцияларга эга бўлиши мумкин.

Ф.Боаснинг турли маданиятларда қадриятлар тизими ва ахлоқий тамойилларга оид қарашлари алоҳида қизиқиш уйғотади ва уларни антропологик тадқиқотларда қўлланиладиган муҳим методологик қоида сифатида қараш мумкин. Унинг фикрича, ҳар қандай маданиятни объектив илмий тадқиқ қилиш, қачонки, тадқиқотчи ўз маданиятининг қадрият йўналишларидан халос бўлгандагина мумкин бўлади. Шунда олим ҳар қандай маданиятга ўз-ўзидан кириб бориш имкониятига эга бўлади, бу эса унга ҳар бир халқнинг идеалларини ҳолисона аниқлаш ва уларни маданий қадриятларнинг умуминсоний доирасига киритиш имконини беради [14]. Боаснинг бу ғояси кейинчалик Америка антропологиясининг релятивистик йўналишининг асосини ташкил қилади.

Шу тарзда Боас ва унинг мактаби методологиясида марказий ўринни эмпирик асосга эга бўлган тарихий метод эгаллаган. Ягона мумкин бўлган илмий ёндашув сифатида антрополог олинган маълумотларни синтез қилишдан бутунлай воз кечиб, фактларнинг миқдорий тўпланишига ва уларни диққат билан тавсифлашга имкон берди. Тадқиқотчи ўзининг бутун илмий фаолияти давомида антропологлар ўз илмий изланишларида индуктив методга таяниши ва фактик материалдан илмий умумлаштиришга ўтиши керак, аксинча эмас, деган ишонччи изчил ҳимоя қилди. Америка тарихий мактабининг натижалари этнографик ва археологик материалларни тўплаш, дала тадқиқотлари усулларини ишлаб чиқишдан иборат эди.

Америка тарихий мактаби ҳар бир маданиятни маълум бир маданий ҳудуд доирасида пайдо бўлган ўзига хос ҳодиса сифатида кўриб чикди. Маданий динамика диффузия ва аккумуляция орқали маданий

элементларнинг кириб келиши ёки олиниши натижасида юзага келадиган ўзгаришлар билан изоҳланган. Шундай қилиб, Франц Боас томонидан асос солинган Америка тарихий мактабининг услубий асоси маданиятни статик ҳолатда ўрганишни бошлаган.

Кўпчилик Ф.Боасни "Америка антропологиясининг отаси", деб атайди. Бунга сабаб, шуки у Колумбия университетида маданий антропология бўйича америкалик олимларнинг биринчи авлодини тайёрлаб етиштирди.

Машҳур антропологлар Кларк Уисслер, Александр Гольденвейзер, Роберт Лоуи, Пол Радин, Маргарет Мид, Рут Бенедикт ва ёзувчи Зора Нил Херстон кабилар ҳам унинг шогирдлари эди. Бундан ташқари, унинг бир қанча шогирдлари бутун мамлакат бўйлаб турли университетларда, жумладан, Берклидаги Калифорния университети, Чикаго университети, Шимоли-ғарбий университет ва бошқа жойларда биринчи антропология бўлимларига асос солган. Кўшма Штатларда антропологиянинг академик фан сифатида пайдо бўлиши Боас ва унинг шогирдлари фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Шунингдек, Боас АҚШда антропологлар учун асосий профессионал ташкилот бўлиб қолган Америка Антропология Ассоциациясининг ташкил этилиши ва ривожланишида асосий рол ўйнаган шахс эди.

Франц Боаснинг антропологик қарашлари унинг лингвистик тадқиқотларидан ажралмас эди. Гарчи ҳиндуларнинг тиллари Боасдан олдин ҳам америкалик тадқиқотчилар (Ж.У. Пауэлл, Д.Г. Бринтон) томонидан ўрганилган бўлса-да, айнан у Америка ҳиндуларининг тилларини тизимли тавсифлаш ва ўрганишни бошлаган ва бу тадқиқот учун илмий асос яратган эди.

Франц Боаснинг тилшунослик ҳақидаги фикрлари Вилгелм фон Гумболдтнинг тил ва тафаккур ҳақидаги қарашлари таъсирида шаклланган. Боас тил одамларнинг дунёқарабини белгилашига амин эди ва Гумболдтнинг

тилнинг "ички шакли" ҳақидаги ғояси у томонидан Америка ҳиндуларининг тиллари ўртасидаги фарқларни тавсифлаш учун ишлатилган[15].

Бироқ Ғарбий Европа тилшунослигида ишлаб чиқилган лингвистик тавсифнинг анъанавий тамойиллари ҳинду тилларини тавсифлашда номақбул бўлиб чиқди, шунинг учун Ф.Боас ва унинг издошлари тавсифий тилшунослик методини ишлаб чиқдилар. Ушбу услубнинг марказида тадқиқотчи, одатда икки тилда бўлган информатор билан ишлашда махсус танланган саволларни сўраш турар эди. Шунинг учун ҳам Америка антропологиясида Боас туфайли дала тилшунослиги методологиясига, ахборотчи (информатор) билан ишлаш усулларига алоҳида эътибор берилди.

Боас Америка тилшунослигида ўрганилаётган тилнинг синхрон тавсифини биринчи ўринга қўйиш амалиётини бошлаб берди. Бундан ташқари, у ҳинду тилларининг тавсифи билан боғлиқ ҳолда, сўзларни ажратиб кўрсатиш учун махсус тадқиқот тартибларини ишлаб чиқишни бошлаган. Кейинчалик Ф.Боаснинг антропологик тилшунослигидан икки йўналиш: Л.Блумфилд асос солган дескриптивизм ва Э.Сэпир этнолингвистика йўналиши пайдо бўлди [5].

Антропологиянинг ривожланиши учун Боаснинг маълумотлари катта аҳамиятга эга бўлиб, унга кўра назарий билимлар эмпирик маълумотларнинг ишончли асоси бўлиши керак эди. Бу қоидага ўзи амал қилган Боас маҳаллий ҳиндуларнинг психофизиологияси, тиллари, маданияти ва динини чуқур ўрганган.

Ф.Боас ўз шогирдларидан ҳам ўрганилаётган маҳаллий халқ тилини билишни қатъий талаб қилди. Унинг талаби билан шогирдлари барча матнларни дастлаб асл тилда ёзар ва кейинчалик инглиз тилига сўзма-сўз таржима қилишар эди. Боаснинг ўзи 17 та ҳинд лаҳжаларини билган ва уларни ўрганишга жиддий ва пухта ёндашган. Олим фольклор ва бошқа матнларни ёзиб, уларнинг грамматик

тузилишини чуқур ўрганиб чиқди ва кейинчалик тилларнинг ўзаро муносабатларини ўрганиш усулини таклиф қилди. У келиб чиқиши билан боғлиқ бўлмаган қўшни қабилаларнинг тиллари нафақат луғат, балки фонетика ва грамматик тузилишда ҳам ўхшашликни пайқаган.

Франц Боас 1942 йилда Колумбия университети кампусида инсультдан вафот этди. Унинг шахсан ўзи томонидан танланган материаллари ўлимидан сўнг «Раса ва демократик жамият» номи билан тўплам сифатида нашр этилди. Мазкур китоб ирқий дискриминацияга қарши қаратилган эди.

“Ибтидоий одамнинг онги” ва бошқа асарларида баён этилган ғоялар Боаснинг кўзга кўринган шогирдлари – А.Кребер, Э.Сэпир, Р.Бенедикт, Л.Уайт ва бошқалар томонидан давом эттирилди. Боас ва унинг мактаби фаолияти натижаси аниқ антропологик маълумотларга асосланган илмий билимлар тизими бўлиб, маҳаллий маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда инсониятнинг цивилизациялашган ривожланишининг умумий жараёнини қайта тиклади.

Боас ва унинг издошларининг Америка антропологиясига қилган катта хизматлари шундан иборатки, улар муҳим этнографик материаллардан фойдаланган ҳолда турли қабилалар ва халқлар маданиятини ўрганишда ҳар қандай формулалар, умумий схемалар ва назарияларнинг (эволюция ёки диффузионизм) фойдасизлигини кўрсатдилар. А. Кребер ва Л. Уайт маданий антропологиянинг шаклланишига катта ҳисса қўшдилар. Хусусан, Л.Уайт маданиятшуносликни мустақил фан сифатида алоҳида ажратиб кўрсатиб, унинг фан соҳаси ва асосий тадқиқот усуллариини белгилаб берган.

Агар биз Америка тарихий мактабининг моҳиятини ва унинг этнологияга қўшган ҳиссасини

тавсифлайдиган бўлсак, у қуйидаги асосий қоидаларда намоён бўлади:

- Этнология ҳар бир халқни, унинг тили, маданияти ва антропологик типини алоҳида ва ҳар томонлама ўрганиши керак;
- турли халқлар маданиятининг ўзаро таъсири муайян географик ҳудудлар доирасида маданий жамиятни вужудга келтиради;

- ушбу ҳудудлар чегарасида халқларнинг ўзаро таъсирининг ўзига хос шакллариини, индивидуал маданий элементларнинг тарқалишини излаш керак;

- инсоният ва унинг маданияти тараққиёти катта қийинчилик билан ўрганиладиган умумий қонуниятлар асосида содир бўлади;

- тараққиётнинг умумий қонуниятларини билишда ҳодисаларнинг ташқи ўхшашлигига алданмаслик керак, улар аслида тубдан тубдан фарқ қилиши ва келиб чиқиши турлича бўлиши мумкин.

- ўзимизнинг ахлоқий баҳолаш мезонларни бошқа маданий типдаги халқларга ўтказмаслигимиз керак;

- ҳар бир халқ тарихан ўз ижтимоий идеалларини, ўзига хос ахлоқий меъёрларини шакллантирган.

Боаснинг кўплаб шогирдлари ва издошлари орасида энг машхурлари сифатида К. Уисслер, А. Гольденвейзер, Р. Лоуи, П. Радин Л. Уайтларни кўрсатиш мумкин, лекин, қарашлари яқин бўлган шогирди Альфред Кребер эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Франц Боаснинг қарашлари ва фаолияти таъсирида АҚШда антропологларнинг профессионал мактаби шаклланган. Айнан у этнология, биология, тилшунослик, археология ва бошқа билим соҳалари маълумотлари асосида инсон ҳодисасини маданий ва тарихий ранг-баранглигида ҳар томонлама ўрганишга илмий асос солган. Шу муносабат билан, олим ва унинг издошлари Америка антропологиясининг барча замонавий йўналишлари, жумладан, маданий антропологиянинг асосчиларига айланди, деган фикр асослидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аверкиева Ю.П. Франц Боас (1858-1942) // Краткие сообщения. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1946.
2. Аверкиева Ю. П. История теоретической мысли в американской этнографии. – М.: Наука, 1979.
3. Американская школа исторической этнологии // <https://arheologija.ru/amerikanskaya-shkola-istoricheskoy-etnologii/>
4. Боас Франц // https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/
5. Боас Франц <http://www.religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-b/3540-boas-franc.html?start=1>
6. Боас, Ф. Ум первобытного человека. – М.; Л., 1926.
7. Боас, Ф. Границы сравнительного метода в антропологии // Антология исследований культуры. Интерпретация культуры. – СПб., 1997. – Т. 1.
8. Боас, Ф. Методы этнологии // Антология исследований культуры. Интерпретация культуры. – СПб., 1997. – Т. 1.
9. Боас, Ф. История и наука в антропологии: ответ // Антология исследований культуры. Интерпретация культуры. – СПб., 1997. – Т. 1.
10. Боас Ф. Эволюция или диффузия? / Пер. Ю.С.Терентьева // Антология исследований культуры. СПб.: Университетская книга, 1997. Т.1. С.343-347.
11. Клейн Л. С. История антропологических учений / под ред. Л. Б. Вишняцкого. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2014.
12. Кузнецов И. В. История “История антропологии Франца Боаса // Этнографическое обозрение. – М., 2002. – № 6. – С. 96-108.
13. Токарев С. А. Рецензии (Франц Боас. Ум первобытного человека) // Этнография. – 1928. – № 1. – С. 132–133.
14. Токарев С. А. История зарубежной этнографии. – М.: Высш. школа, 1978 (электрон ресурс) <https://www.hse.ru/data/>
15. Подзюбан Е.В. Методологические положения Франца Боаса и его школы // <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-polozeniya-frantsa-boasa-i-ego-shkoly>
16. Франц Боас // <https://rus.team/people/frants-boas>

**ҚАДИМГИ ШАРҚ ТАРИХИЙ МАНОҚИБЛАРИ ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ
АҲОЛИСИ ЭТНОГРАФИЯСИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА**

Очил Бўриев,

Қарши давлат университети профессори

Муртоз Усмонов,

Қарши давлат университети доценти

UDK: 94(575.1).

<https://orcid.org/0009-0005-2134-879X>

Аннотация: Ушбу мақолада Қадимги Шарқ тарихий маноқиблари ва уларнинг Қашқадарё воҳаси этнографиясини ўрганишдаги аҳамияти баён этилган.

Аннотация: В данной статье описывается значение для изучения этнографии Кашкадарьинского оазиса Древневосточные источники.

Annotation: This article describes the significance of the ethnography of the Kashkadarya oasis in the ancient Eastern sources.

Калит сўзлар: Қадимги Шарқ, тарихий маноқиб, Қашқадарё воҳаси, Эрон Ахамонийлари, Персеполь, қадимги турк, қарлук, Хитой ва Ҳиндистон тарихий